

Совтис Н. М.,

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет "Острозька академія"

## КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

*У статті розглянуто загальноприйняті критерії виділення полонізмів в українській мові. На матеріалі творів письменника українсько-польського пограниччя – Л.Е. Венглінського подано фонетичні, словотвірні та морфологічні критерії польських запозичень.*

**Ключові слова:** запозичення, критерії запозичення, полонізм.

*В статье рассмотрены общепринятые критерии выделения полонизмов в украинском языке. На материале произведений писателя украинско-польского пограничья – Л.Е. Венглинского подано фонетические, словообразовательные и морфологические критерии польских заимствований.*

**Ключевые слова:** заимствование, критерии заимствования, полонизм.

*The article examines generally accepted criteria of extraction of polonisms in Ukrainian language. Phonetic, word-formation and morphological criteria of polish borrowings are presented on the basis of the literary material of Ukrainian and Polish frontier poet Lev Venglinskii.*

**Keys words:** borrowings, criteria for borrowing, polonism.

Проблема міжмовних контактів складна і багатогранна, оскільки з питанням запозичень пов'язано багато теоретичних проблем, адже під час запозичення слід встановити його джерело, іншомовний прототип, а також критерії запозичення, які допоможуть встановити, що конкретне слово або його значення походить саме з цієї мови. Оскільки мова йде про міжслов'янські запозичення слід мати ґрунтовні докази, позаяк потрібно враховувати можливість переймання з прамови, а також можливість паралельного утворення слова з тих же морфем і значенням у кількох мовах. Під час аналізу полонізмів у творах українських письменників дослідники, як правило, описували тематичні групи запозичень з польської мови та способи їхньої адаптації на українському ґрунті, але, попри це, критерії визначення полонізмів залишилися фактично поза увагою в українському мовознавстві [4, с. 142].

Наша мета – встановити критерії виділення полонізмів в українській літературній мові. Джерелом нашого дослідження під час виділення фонетичних та морфологічних запозичень з польської мови слугували твори письменника українсько-польського пограниччя – Л.Е. Венглінського (1827-1905 рр.). Три збірки – "Лучи", "Оман" та "Русалка", що мали спільну назву "Новий поэзии малоруски", вийшли в Перемишлі 1858 року. Про Л.Е. Венглінського існує небагато біографічних відомостей. У ХХ столітті про автора пишуть Р.Ф. Кирчів у монографії "Українською музою натхненні" (Київ, 1971) та М.Й. Шалата в "Українській літературній енциклопедії" (Київ, 1988). Серед сучасників поета згадує його І. Франко у статті "Азбучна війна в Галичині 1859 р." [6, с. 630]. Для сучасного ж дослідника творчість Л.Е. Венглінського цікава не лише з погляду аналізу і порівняння мовних явищ – твори освіченого, інтелігентного, релігійного поета для нас стали джерелом знання про культуру, соціально-історичні умови життя українського суспільства того часу.

Отже, у сучасному мовознавстві загальноприйнятими прийнято вважати такі критерії, на підставі яких встановлюються джерело запозичення:

Хронологічний критерій (час першої фіксації слова), адже в плані діахронічного розгляду запозичення теоретично надзвичайно важливим залишається визначення вихідних пунктів цього процесу: час запозичення і час його засвоєння. Незважаючи на те, що питання про першу фіксацію може залишитися без відповіді, більшість дослідників надають цьому критерію надзвичайно важливе значення: В.В. Виноградов [2, с. 104], Ф. Славський [13, с. 70], С. Кохман [8, с. 34], Я. Сятковський [12, с. 561], Л. Гарбуль [3, с. 36]. Перша писемна згадка часто відіграє вирішальну роль у встановленні напрямку запозичення. Проте цей критерій виявляє і свої слабкі сторони: лексема може бути зафіксована в тексті, що належить білінгву, тому слухним з цього погляду видаються міркування про "передісторію слова", під якою слід розуміти випадки вживання слова, що безпосередньо передують утвердженню його в літературній мові. Справжня історія запозичення починається тоді, коли спостерігається безперервність його вживання в літературній мові та ціла низка уже згадуваних ознак, які сигналізують про прийняття слова системою мови-рецептора.

Текстово-філологічний критерій передбачає враховувати характер пам'яток, у яких містяться найбільш ранні фіксації аналізованого лексичного матеріалу (Ю. Речек [11, с. 15], Л. Гарбуль [3, с. 37], Т. Мініковська [10, с. 8]). Наприклад, якщо слово засвідчується переважно у перекладах з іншої мови (з польської), має більшу літературну традицію, або використовується у текстах, написаними авторами, які мали безпосередній зв'язок із Польщею (варто враховувати біографічні дані письменників), або контекст твору передбачає його введення з певною метою, цілком ймовірно, що мова йде про запозичення.

У працях польських дослідників: Ф. Славського [13, с. 70], М. Басая [7, с. 24], Ю. Речека [11, с. 16], С. Кохмана [9, с. 11] для аналізу міжслов'янських мовних контактів застосовується порівняльний критерій, що враховує розповсюдження певної лексичної одиниці в мові, що переймає, а також у інших слов'янських мовах, історія лексеми або її окремого значення в контактуючих мовах. Певним опосередкованим свідченням часу появи запозичення можуть служити факти фіксації цього слова у мові (мовах)-посереднику. Зіставляючи в часовому плані лексикографічні дані мов-посередників і фіксацію запозичень у текстах мови, що переймає, можна зробити певні об'єктивні висновки про час появи іншомовного слова.

З цим критерієм тісно пов'язаний історично-культурний, що спирається на дані з інших галузей знання, особливо соціально-політичні: історія відносин, історія культури, традиції (В.В. Виноградов [2, с. 104], В. Вітковський [14, с. 7], С. Кохман [9, с. 12]). Застосування цього критерію передбачає встановлення можливого напрямку впливу, а також лексичні і семантичні запозичення з тих галузей, які в мові, що переймає, в конкретний історичний момент мали менший рівень розвитку, ніж у мові, що надає запозичення.

Під час дослідження міжслов'янських мовних зв'язків на лексико-семантичному рівні варто застосовувати критерій "ймовірності". Цей критерій використовується у випадках, коли аналізована одиниця проникає разом з цілою групою лексики певного тематичного кола: С. Кохман [9, с. 12] Л. Гарбуль [3, с. 36].

Окрім свідчень культурно-історичного плану, виділяємо формальні (лінгвістичні) критерії, які ґрунтуються на фонетичних та морфологічних особливостях мов.

Серед фонетичних рис, що засвідчують польське походження, можна назвати:

- 1) *tret* на місці *praśl*. \**tert*: **крєвний**; *trot* на місці *praśl*. \**tort*: **кропля, кропка**;
- 2) *tart* замість псл. \**trt*: **бардзо, карк**;
- 3) *thut* на місці псл. \**tlt*: **слуп, тлустий**;
- 4) збереження *dl*: **вагадло**;
- 5) постання внаслідок палаталізації *š* у корені \**vъx*: **завше, овшем**;
- 6) рефлeksi носових голосних: **ксьондз, н'ента**;
- 7) початкове *je-*: **єго, єваб**;
- 8) *s* на місці \**šъs*: **цнота, цнотлівий**;
- 9) збереження *dz*: **владза**.

Збереження наголосу на передостанньому складі.

Виділяємо морфологічні та словотвірні критерії полонізмів в українській мові:

1) відіменникові прикметники із суфіксом *-ов(ий)*, тоді як більшість з них в українській мові має відповідники з *-н(ий)*: **адресвий, безпредметвий**;

2) іменниковий суфікс *-іст(a) / -ист(a)*: **органіста, цимбаліста**;

3) суфікс *-ця* на позначення особи переважно чоловічої статі: **дорадця, радця, райця**;

4) суфікс *-іськ(o) / -иск(o)* замість *-ище, -ище*: **станівсьько, котлиско**;

5) суфікс *-ств(o)*, оскільки в польській мові він має ширше застосування: **млинарство, шалєнство**;

6) префікс *за-*, який надає дієсловам значення доконаної результативної дії, коли доконаність пов'язується з досягненням результату: Щезла зима, а тепленьке І ясененьке, красне соньце Запукало у віконьце: Отворі! [НПМ, с. 78];

7) використання енклітичних форм особових і присвійних займенників: Ах, знаю я, хто в грудь мені Тое написав, Що зможе Сам – во всій біді, Кобим леш Го знав Помощ ми, ратунок дати [НПМ, с. 84]. Для того то, як довгий вік Мій тут буде, Так довго теж, щодень, що рік Я завсіде Єго буду миловати [НПМ, с. 84]. Сурову землю долонь Тва нам здала, Чоловік одів ю: з міст і сел му фала [НПМ, с. 85]. Ку ньому наверне слезави све очи, І гадкі утопит десь, Господь лиш знає [НПМ, с. 92];

8) форма орудного відмінка однини іменників і займенників жіночого роду: хатов, мірков, рибком, тобов (характерні закінчення для наддністрянського говору);

9) вживання особових показників у 1-й і 2-й особах однини й множини минулого часу — рухомі закінчення *-ет (-m)*, *-еś (-ś)*, *-ście*: Ах, красни сон днесь малам я [НПМ, с. 128]. Так мя дивно, коли б сілам Разом на сто коний [НПМ, с. 230];

10) закінчення *-ту* в 1-й особі множини дієслів теперішнього часу: *czytamy* "читаємо", *robimy* "робимо";

11) утворення складеної форми майбутнього часу дієслів за допомогою зв'язки *буć* "бути" у сполученні не тільки з інфінітивом, але і з формами активних дієприкметників минулого часу на *л (l)*: Будут пані та й панич наш День той пам'ятали [НПМ, с. 195].

12) вживання особових закінчень дієслів при творенні форм умовного способу: Ох, ліру коби то мати! Пішовбим з нею в світ [НПМ, с. 131]. Ціли ночкі гравбим думкі Та без перестанку [НПМ, с. 142]. Ой, літавбим я високо Аж під хмари сами [НПМ, с. 142].

На думку В. Піддубної морфологічний критерій дається взначки переважно у випадку посередництва польської мови. Ознакою полонізмів є:

– закінчення *-а* іменників жіночого роду (*тріпа, девіза, діагноза*);

– закінчення *-а* іменників на позначення осіб чоловічої статі (*идіота, органіста, цимбаліста*);

– іменники чоловічого роду з нульовим закінченням: *дядем, монополь, теорем, цитат* (проти *діадема, монополія, теорема, цитата*, які через посередництво російської мови мають *-а* і належать до жіночого роду) [4, с. 145].

Крім цього, польській мові характерний особливий порядок слів, при якому група підмета стоїть перед групою присудка, узгоджене означення у стійких зворотах міститься після означуваного слова: Сонечко гріє, весна весела В рунь зелененьку убрала лан, вживання дієслівної зв'язки *буć* "бути" у теперішньому часі: Думає: всьо то є для мене! [НПМ, с. 65].

Як бачимо, для підтвердження запозичення з польської мови використовуємо такі критерії: формальні (лінгвістичні), хронологічний, історично-культурний, порівняльний, текстово-філологічний та критерій ймовірності. Стосовно того самого факту одночасно може бути застосовано два чи й три різні критерії. Це посилює вірогідність висновків.

На нашу думку, найбільш глибокі мовні контакти можливі лише завдяки регулярним контактам у галузі культури. Пояснити наявність значної кількості полонізмів у творах багатьох письменників можна, спираю-

чись на теорію білінгвізму, оскільки білінгви здійснюють безпосереднє запозичення. До їх числа слід віднести ім'я Л.Е. Венгліньського, адже значна кількість використаних ним польських запозичень відомі в українській мові. Через мову художньої літератури значна кількість польських запозичень проникла до української літературної мови.

Отже, дослідження міжслов'янських запозичень залишається одним з актуальних питань сучасного мовознавства, адже може внести іноді суттєві корективи в етимологію слів, встановлену на основі формальних збігів і тим самим уточнити дані про початкове поширення того чи іншого слова, відділяючи праслов'янський лексичний фонд від вторинних культурних нашарувань.

#### Література:

1. Венгліньський Лев. Твори: у 2-х томах. Т. 1: Вибрані поезії українською мовою / Лев Венгліньський. – К. : Університет “Україна”, 2011. – 800 с.
2. Виноградов В. В. Из истории слов (полномочный и правомочный, самоуправление) / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1955. – № 5. – С. 100-106
3. Гарбуль Л. Семантические полонизмы в русском приказном языке первой половины XVII века / дис. на соискание науч. степени док. филол. наук: спец. 04 Н “гуманитарные науки, филология” / Людмила Гарбуль. – Вильнюс, 2009. – 594 с.
4. Піддубна В. Критерії визначення полонізмів в українській лексикографії 20–40-х рр. XX ст./ В. Піддубна // Польські студії № 4 (дух і література № 23) . – Вид.во: Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – Київ. – 2011. – С. 142-152.
5. Українською музою натхненні // За ред. М. П. Бажана. – Київ : Радянський письменник, 1971. – 303 с.
6. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Франко. – Т.47. – К. : Наукова думка, 1986.
7. Basaj M. Bohemizmy w języku pism Marcina Krowickiego. / M. Basaj. – Wrocław, 1966. – 244 s.
8. Kochman S. Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku / S.Kochman. – Wrocław, 1967.
9. Kochman S. Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w. / S.Kochman. – Wrocław, 1975. – 154 s.
10. Minikowska T. Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w. / T. Minikowska. – Warszawa, Poznań, Toruń: PWN, 1980. – 172 s.
11. Reczek J. Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku / J. Reczek. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968. – 160 s.
12. Siatkowski J. Kryteria ustalenia wpływu języków bliskopokrewnionych / J. Siatkowski // Festschrift für Herbert Brauer zum 65. Geburtstag am 14 April 1986 Herausgegeben von Reinhold Olesch und Hans Rothe. – Wien, 1986. – S. 560-567.
13. Sławski F. Polonica w Słowniku etymologicznym języka rosyjskiego Maksa Vasmera. – Cz. II / F. Sławski. // Język polski. – Kraków. – 1956. – XXXVI. – S. 70-73.
14. Witkowski W. Słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim / W. Witkowski. – Kraków, 1999. – 224 s.
15. Zaręba A. Wpływy polszczyzny na słownictwo innych języków słowiańskich / A. Zaręba // Język polski, 1961. – Rocznik 41. – S. 1–19.

#### Скорочення:

НПМ – Новыі поезіі малорускі / Венгліньський Лев. Твори: у 2-х томах. Т. 1: Вибрані поезії українською мовою / Лев Венгліньський. – К.: Університет “Україна”, 2011. – 800 с.